

આધુનિક રાષ્ટ્ર અને સરદાર પટેલ: ભારતીય એકીકરણ, વહીવટી સુધારણા અને રાષ્ટ્ર
નિર્માણના આયામો

ભરવાડ વિરેશભાઈ દેવશીભાઈ

માછી સુનિલકુમાર મણિલાલ

વિદ્યાર્થી એમ.એ સેમ-૨, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

સી. એન્ડ એસ.એચ. દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ એલ.કે.એલ. દોશી કોમર્સ કોલેજ, બાલાસિનોર

મો: 9313493842

vireshbharwad@gmail.com

machhisunilkumar093@gmail.com

❖ સંક્ષિપ્ત સાર (Abstract)

પ્રસ્તુત સંશોધન પેપર આધુનિક ભારતના નિર્માણમાં લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની નિર્ણાયક અને બહુપારિમાણીય ભૂમિકાનું ઊંડાણપૂર્વક પરીક્ષણ કરે છે. ૧૯૪૭માં બ્રિટિશ સત્તાના હસ્તાંતરણ પછી ભારતની ભૌગોલિક અને રાજકીય એકતા સામે સર્જાયેલા અસ્તિત્વલક્ષી જોખમો—ખાસ કરીને પડર રજવાડાઓના વિલીનીકરણનો જટિલ પ્રશ્ન—ઉકેલવામાં પટેલની મુત્સદ્દીગીરી કેન્દ્રસ્થાને છે. આ પેપર દસ્તાવેજી પુરાવાઓ અને ઐતિહાસિક વિશ્લેષણોના આધારે સાબિત કરે છે કે પટેલનું કાર્ય માત્ર રાજકીય જોડાણ પૂરતું સીમિત ન હતું, પરંતુ તેમણે એક મજબૂત 'નેશન-સ્ટેટ' (Nation-State) નો પાયો નાખ્યો હતો. અભ્યાસમાં જૂનાગઢ, હૈદરાબાદ અને કાશ્મીર જેવા વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓ પર પટેલના 'રિયાલિસ્ટ' (વાસ્તવવાદી) અભિગમની જવાહરલાલ નેહરુના 'આઈડિયલિસ્ટ' (આદર્શવાદી) અભિગમ સાથે તુલના કરવામાં આવી છે. વધુમાં, ભારતીય વહીવટી સેવા (IAS) ને 'સ્ટીલ ફ્રેમ' તરીકે પુનર્ગઠિત કરવી, બંધારણ સભામાં મૂળભૂત અધિકારો અને લઘુમતી સુરક્ષા અંગેની તેમની સ્પષ્ટતા, અને સમાજવાદના નારાઓને બદલે ઉત્પાદનલક્ષી આર્થિક નીતિઓ પર તેમનો ભાર—આ તમામ પાસાઓનું વિગતવાર વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. અંતમાં, વર્તમાન ભારતમાં જીએસટી (GST) જેવા આર્થિક સુધારાઓ અને રાષ્ટ્રીય સુરક્ષાના સંદર્ભમાં પટેલના વિચારોની પ્રસ્તુતતાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે.

કીવર્ડ્સ (Keywords): સરદાર પટેલ, રાષ્ટ્રીય એકીકરણ, રજવાડાઓ, ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન, ઓપરેશન પોલો, સ્ટીલ ફ્રેમ, ભારતીય વહીવટી સેવા, બંધારણ સભા, મૂળભૂત અધિકારો, આર્થિક રાષ્ટ્રવાદ, જીએસટી.

૧. પ્રસ્તાવના: સંક્રમણકાળ અને નેતૃત્વની કસોટી

૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ ના રોજ ભારતને મળેલી સ્વતંત્રતા એ માત્ર વિજયની ક્ષણ ન હતી, પરંતુ તે એક ભયાનક જવાબદારી અને અનિશ્ચિતતાની શરૂઆત પણ હતી. સદીઓ સુધી ચાલેલા સંસ્થાનવાદી શાસનનો અંત આવ્યો હતો, પરંતુ તેની સાથે વિભાજનની રક્તરંજિત પીડા અને

ભૌગોલિક વિભવાદનો વારસો પણ મળ્યો હતો. બ્રિટિશ સંસદ દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા 'ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ એક્ટ, ૧૯૪૭' અન્વયે બ્રિટિશ ભારતનું બે ડોમિનિયન—ભારત અને પાકિસ્તાન—માં વિભાજન થયું. પરંતુ સૌથી મોટી સમસ્યા 'પ્રિન્સલી સ્ટેટ્સ' (રજવાડાઓ) ની હતી. બ્રિટિશ તાજની સર્વોપરિતા (Paramountcy) નો અંત આવતાં, સિદ્ધાંતિક રીતે આ પડપ જેટલા રજવાડાઓ સ્વતંત્ર બન્યા હતા અને તેમની પાસે ભારત અથવા પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાનો અથવા સ્વતંત્ર રહેવાનો વિકલ્પ હતો.¹

આ પરિસ્થિતિ ભારત માટે 'બાલ્કનાઇઝેશન' (યુરોપના બાલ્કન પ્રદેશની જેમ નાના ટુકડાઓમાં વિભાજન) નો ભય લઈને આવી હતી. જો આ રજવાડાઓ ભારત સાથે ન જોડાયા હોત, તો ભારતનું ભૌગોલિક સ્વરૂપ ઇન્દ્રભિન્ન થઈ ગયું હોત, જેમાં દેશની વચ્ચે સ્વતંત્ર અને સંભવિત શત્રુ રાષ્ટ્રોના ટાપુઓ હોત. જવાહરલાલ નેહરુએ આઝાદી પૂર્વે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે સ્વતંત્ર ભારત રાજાઓના 'દૈવી અધિકારો' (Divine Right of Kings) ને સ્વીકારશે નહીં અને જે રાજ્ય બંધારણ સભામાં જોડાવાનો ઇનકાર કરશે તેને શત્રુ ગણવામાં આવશે. પરંતુ માત્ર ચેતવણીઓથી આ ભગીરથ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે તેમ ન હતું. તેના માટે અસાધારણ મુત્સદીગીરી, વ્યવહારુ બુદ્ધિ અને કઠોર નિર્ણયશક્તિની જરૂર હતી.

આ ઐતિહાસિક સંકટ સમયે, ભારતના પ્રથમ નાયબ વડાપ્રધાન અને ગૃહમંત્રી તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે રાષ્ટ્રનિર્માણનું સુકાન સંભાળ્યું. પટેલે કહ્યું હતું કે, "આપણી લાંબી ગુલામી અને તાજેતરના યુદ્ધના વર્ષોએ આપણી અર્થવ્યવસ્થાનું લોહી નીચોવી લીધું છે".³ તેમણે માત્ર ભૌગોલિક એકીકરણ પર ધ્યાન ન આપ્યું, પરંતુ ભારતની સુરક્ષા, વહીવટી વ્યવસ્થા અને આર્થિક પાયાને પણ મજબૂત કરવાના પ્રયાસો કર્યા. મોરારજી દેસાઈના મતે, "રજવાડાઓનું એકીકરણ એ સરદાર પટેલના જીવનની સર્વોચ્ચ સિદ્ધિ હતી".⁴ આ પેપર પટેલના આ યોગદાનને વિવિધ પ્રકરણોમાં વહેંચીને તપાસશે, જેમાં રાજકીય, વહીવટી અને આર્થિક પાસાઓનો સમાવેશ થાય છે.

૨. રજવાડાઓનું એકીકરણ: કળા, કૂનેહ અને કઠોરતા

૨.૧ સ્ટેટ્સ ડિપાર્ટમેન્ટ અને રાજદ્વારી વ્યૂહરચના

જૂન ૧૯૪૭માં, આઝાદીના થોડા જ સમય પહેલાં, રજવાડાઓના જટિલ પ્રશ્નને ઉકેલવા માટે 'મિનિસ્ટ્રી ઓફ સ્ટેટ્સ' (રજવાડાઓ માટેનો વિભાગ) ની રચના કરવામાં આવી. સરદાર પટેલે આ વિભાગનો હવાલો સંભાળ્યો અને સચિવ તરીકે વી.પી. મેનનની નિમણૂક કરી.⁵ મેનન અને પટેલની જોડીએ ભારતીય ઇતિહાસમાં અજોડ રાજદ્વારી સફળતા મેળવી. પટેલે રાજાઓને અપીલ કરી કે તેઓ ભારતની અખંડિતતામાં સહભાગી બને. તેમની નીતિ 'ગાજર અને લાકડી' (Carrot and Stick) ની હતી—એક તરફ દેશભક્તિની અપીલ અને સન્માનની ખાતરી, અને બીજી તરફ પ્રજાના વિદ્રોહનો અને ભારત સરકારની કડક કાર્યવાહીનો ગર્ભિત ડર.

પટેલે બે મુખ્ય દસ્તાવેજોના આધારે જોડાણ પ્રક્રિયા હાથ ધરી:

1. સ્ટેન્ડસ્ટિલ એગ્રીમેન્ટ (યથાસ્થિતિ કરાર): આ કરાર મુજબ, સ્વતંત્રતા પહેલાં બ્રિટિશ સરકાર અને રજવાડાઓ વચ્ચે જે વહીવટી વ્યવહારો હતા તે યથાવત રાખવામાં આવ્યા.'
2. ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન (જોડાણખત): આ દસ્તાવેજ પર સહી કરીને રાજાઓ પોતાના રાજ્યને ભારતીય સંઘમાં જોડાવા સંમત થતા હતા. શરૂઆતમાં, રાજાઓને માત્ર ત્રણ વિષયો—સંરક્ષણ (Defence), વિદેશી બાબતો (External Affairs) અને સંચાર (Communications)—ભારત સરકારને સોંપવાની શરત મૂકવામાં આવી હતી, જ્યારે આંતરિક વહીવટમાં તેમને સ્વાયત્તતા આપવાની ખાતરી અપાઈ હતી.

૨.૨ એકીકરણના વિવિધ મોડલ્સ અને પ્રક્રિયા

સરદાર પટેલ અને મેનનની ટીમે રજવાડાઓના કદ, ભૌગોલિક સ્થાન અને વહીવટી ક્ષમતાના આધારે વિવિધ રીતે એકીકરણ કર્યું. નીચેનું કોષ્ટક એકીકરણના વિવિધ સ્વરૂપો દર્શાવે છે:

એકીકરણનો પ્રકાર	વિગતવાર વર્ણન	ઉદાહરણો
પડોશી પ્રાંતમાં વિલીનીકરણ	નાના અને બિન-વ્યવહારુ રાજ્યોને નજીકના બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યા.	ઓરિસ્સાના રજવાડાઓ, છત્તીસગઢના રાજ્યો, ડેક્કન અને ગુજરાતના રાજ્યો બોમ્બે પ્રોવિન્સમાં ભળ્યા.
નવા રાજ્યોની રચના	કેટલાક રાજ્યોના જૂથો બનાવીને તેમને એક નવા રાજ્યનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું.	કાઠિયાવાડના રાજ્યોનું 'સૌરાષ્ટ્ર' રાજ્ય, ગ્વાલિયર અને ઇન્દોરનું 'મધ્ય ભારત', પંજાબના પહાડી રાજ્યોનું 'હિમાચલ પ્રદેશ'
કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો	વ્યૂહાત્મક મહત્વ ધરાવતા અથવા ચોક્કસ કારણોસર કેટલાક વિસ્તારોને કેન્દ્રના સીધા શાસન હેઠળ રાખવામાં આવ્યા.	હિમાચલ પ્રદેશ (શરૂઆતમાં), મણિપુર, ત્રિપુરા, કચ્છ.
યથાવત સ્થિતિ	મોટા રાજ્યો જેમને શરૂઆતમાં તેમના મૂળ સ્વરૂપમાં રાખવામાં આવ્યા હતા (પાછળથી રાજ્યોના પુનર્ગઠનમાં ફેરફાર થયો).	મૈસૂર, હૈદરાબાદ (ઓપરેશન પોલો પછી), જમ્મુ-કાશ્મીર.

પટેલની આ સફળતા પાછળનું એક મહત્વનું કારણ 'પ્રિવી પર્સ' (Privy Purse) ની વ્યવસ્થા હતી. રાજાઓએ તેમનું સાર્વભૌમત્વ જતું કર્યું તેના બદલામાં તેમને વાર્ષિક આર્થિક વળતર આપવાનું

નક્કી થયું. જોકે આ આર્થિક બોજ જેવું લાગતું હતું, પરંતુ પટેલે દલીલ કરી હતી કે અખંડ ભારતની સુરક્ષા અને એકતા સામે આ કિંમત નજીવી છે.

૩. નિર્ણાયક સંઘર્ષો: જૂનાગઢ, હૈદરાબાદ અને કાશ્મીર

જ્યારે ૫૦૦થી વધુ રજવાડાંઓ શાંતિપૂર્ણ રીતે જોડાયા, ત્યારે ત્રણ રાજ્યોએ ભારતની સુરક્ષા અને એકતા સામે ગંભીર પડકાર ઊભો કર્યો. આ કિસ્સાઓમાં પટેલની વાસ્તવવાદી નીતિ અને નેતૃત્વની કસોટી થઈ.

૩.૧ જૂનાગઢ: ભૌગોલિક વિસંગતતા અને લોકમત

સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠે આવેલું જૂનાગઢ રાજ્ય હિન્દુ બહુમતી ધરાવતું હતું, પરંતુ તેના શાસક નવાબ મહોબત ખાને ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ જાહેર કર્યું. ભૌગોલિક રીતે જૂનાગઢ ભારતથી ઘેરાયેલું હતું. અને પાકિસ્તાન સાથે તેનો કોઈ જમીની સંપર્ક ન હતો. પટેલે તરત જ આ પગલાનો વિરોધ કર્યો. તેમણે જૂનાગઢની આસપાસના વિસ્તારોમાં સૈન્ય મોકલી દબાણ ઊભું કર્યું અને 'આરઝી હુકુમત' (કામચલાઉ સરકાર) ની સ્થાપનાને સમર્થન આપ્યું. છેવટે, નવાબ પાકિસ્તાન ભાગી ગયો. ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮માં યોજાયેલા જનમત સંગ્રહ (Plebiscite) માં ૯૯% થી વધુ લોકોએ ભારત સાથે રહેવાની તરફેણ કરી.

૩.૨ હૈદરાબાદ: ઓપરેશન પોલો અને 'ભારતનું પેટનું અલ્સર'

હૈદરાબાદ દક્ષિણ ભારતનું સૌથી મોટું રાજ્ય હતું, જેનું શાસન નિઝામ મીર ઉસ્માન અલી ખાન પાસે હતું. નિઝામ સ્વતંત્ર રહેવા માંગતા હતા અને પાકિસ્તાન સાથે ગુપ્ત સંબંધો ધરાવતા હતા. રાજ્યમાં કાસિમ રઝવીના નેતૃત્વ હેઠળ 'રઝાકારો' નામના અર્ધલશ્કરી દળોએ હિન્દુ પ્રજા પર અત્યાચાર ગુજારવાનું શરૂ કર્યું હતું. સરદાર પટેલ હૈદરાબાદને ભારતના હૃદયમાં રહેલા "કેન્સર" અથવા "અલ્સર" તરીકે જોતા હતા.^૧ નેહરુ વાટાઘાટો દ્વારા ઉકેલ લાવવા ઈચ્છતા હતા અને સૈન્ય કાર્યવાહીથી ડરતા હતા, કારણ કે તેમને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિક્રિયા અને કોમી તોફાનોનો ભય હતો.

પરંતુ પટેલે ધીરજ ગુમાવી ન હતી. જ્યારે વાટાઘાટો નિષ્ફળ ગઈ, ત્યારે ૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ પટેલે ભારતીય સેનાને હૈદરાબાદમાં પ્રવેશવાનો આદેશ આપ્યો, જેને 'ઓપરેશન પોલો' કોડનેમ આપવામાં આવ્યું હતું. માત્ર ૧૦૮ કલાકની અંદર, ૧૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ, નિઝામે શરણાગતિ સ્વીકારી અને હૈદરાબાદ ભારતનો ભાગ બન્યું. સરદાર પટેલની આ દ્રઢતાએ દક્ષિણ ભારતને કાયમી અસ્થિરતામાંથી બચાવી લીધું.

૩.૩ જમ્મુ અને કાશ્મીર: વૈચારિક મતભેદ અને અધૂરી એકતા

કાશ્મીરનો મુદ્દો પટેલ અને નેહરુ વચ્ચેના મતભેદનું સૌથી મોટું ઉદાહરણ છે. કાશ્મીર બાબતોનો હવાલો મુખ્યત્વે નેહરુ સંભાળતા હતા. જ્યારે પાકિસ્તાની કબાયલીઓએ કાશ્મીર પર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે પટેલે મહારાજા હરિસિંહ પાસેથી જોડાણખત પર સહી મેળવ્યા બાદ તરત જ

ભારતીય સૈન્યને શ્રીનગર મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. જોકે, ત્યારબાદના નિર્ણયોમાં નેહરુનો પ્રભાવ વધુ હતો.

પટેલના કાશ્મીર અંગેના વિચારો નીચે મુજબ હતા:

- સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (UN) માં જવાનો વિરોધ: પટેલ માનતા હતા કે કાશ્મીર પ્રશ્નને આંતરરાષ્ટ્રીય મંચ પર લઈ જવાની જરૂર નથી. તેઓ સૈન્ય કાર્યવાહી દ્વારા સમગ્ર કાશ્મીરને મુક્ત કરાવવાના પક્ષમાં હતા. યુદ્ધવિરામ (Ceasefire) અકાળે જાહેર કરવાને કારણે આજે 'પાકિસ્તાન અધિકૃત કાશ્મીર' (PoK) અસ્તિત્વમાં છે.¹²
- કલમ 370: પટેલ બંધારણમાં કાશ્મીરને વિશેષ દરજ્જો આપતી કલમ 370 ના સમર્થક ન હતા. જોકે, નેહરુની ગેરહાજરીમાં તેમણે કોંગ્રેસ પક્ષમાં આ પ્રસ્તાવ પસાર કરાવ્યો હતો, પરંતુ ખાનગીમાં તેઓ માનતા હતા કે આનાથી કાશ્મીરનું સંપૂર્ણ એકીકરણ અટકશે અને અલગતાવાદને પ્રોત્સાહન મળશે.⁶ વર્તમાન સરકારે 2019માં કલમ 370 નાબૂદ કરીને પટેલના "એક ભારત" ના સ્વપ્નને સાકાર કર્યું હોવાનું માનવામાં આવે છે.

૪. વહીવટી એકીકરણ: ભારતનું 'સ્ટીલ ફ્રેમ' (Steel Frame)

ભારતની એકતા માત્ર નકશા પર રેખાઓ દોરવાથી નથી આવી; તે એક મજબૂત વહીવટી તંત્ર દ્વારા જાળવી રાખવામાં આવી છે. આઝાદી સમયે, ભારતીય નેતૃત્વમાં 'ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ' (ICS) પ્રત્યે ભારે અવિશ્વાસ હતો. નેહરુ અને અન્ય નેતાઓ ICS ને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સાધન તરીકે જોતા હતા અને તેને વિખેરી નાખવા માંગતા હતા.

સરદાર પટેલની દ્રષ્ટિ અલગ હતી. તેઓ જાણતા હતા કે એક નવા લોકશાહી રાષ્ટ્રને ચલાવવા માટે, વિભાજનની અંધાધૂંધીને રોકવા માટે અને કાયદો-વ્યવસ્થા જાળવવા માટે અનુભવી અમલદારશાહીની અનિવાર્યતા છે. તેમણે ICS નું નામ બદલીને 'ઈન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સર્વિસ' (IAS) કર્યું અને તેને બંધારણીય રક્ષણ પૂરું પાડ્યું.

૪.૧ પટેલની દ્રષ્ટિ અને ઓલ ઇન્ડિયા સર્વિસીસ

સરદાર પટેલે ઓક્ટોબર ૧૯૪૬માં પ્રાંતોના મુખ્યમંત્રીઓની પરિષદમાં સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે વહીવટી તંત્ર રાજકીય દખલગીરીથી મુક્ત હોવું જોઈએ. તેમણે સિવિલ સર્વિસને ભારતનું 'સ્ટીલ ફ્રેમ' (Steel Frame) ગણાવ્યું હતું, જે દેશની એકતા અને અખંડિતતાને જકડી રાખશે. તેમણે કહ્યું હતું:

"હું એવા કોઈ પણ અધિકારીને સેવામાં રાખવા માંગીશ નહીં જે મને સાચો મત આપવાની હિંમત ન ધરાવતો હોય."

સરદાર પટેલના પ્રયાસોને કારણે બંધારણની કલમ 311 અને 312 માં અખિલ ભારતીય સેવાઓ (IAS અને IPS) ની જોગવાઈ કરવામાં આવી. આ સેવાઓ આજે પણ કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે એક સેતુ તરીકે કાર્ય કરે છે, જે ભારત જેવા વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર દેશ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. પટેલના મતે, આ સેવાઓનું કામ માત્ર હુકમોનું પાલન કરવાનું નથી, પરંતુ બંધારણ અને કાયદાનું રક્ષણ કરવાનું છે.

૫. બંધારણીય દર્શન: મૂળભૂત અધિકારો અને લઘુમતી સુરક્ષા

સરદાર પટેલ બંધારણ સભામાં એક મહત્વપૂર્ણ અવાજ હતા. તેઓ 'મૂળભૂત અધિકારો, લઘુમતીઓ અને આદિવાસી વિસ્તારો માટેની સલાહકાર સમિતિ' ના અધ્યક્ષ હતા. તેમના નેતૃત્વ હેઠળ લેવાયેલા નિર્ણયોએ ભારતના બિનસાંપ્રદાયિક અને લોકશાહી માળખાને આકાર આપ્યો.

૫.૧ અલાયદા મતદાર મંડળોની નાબૂદી

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન દાખલ કરાયેલા 'અલાયદા મતદાર મંડળો' (Separate Electorates) એ ભારતીય સમાજમાં કોમી ભાગલા પાડ્યા હતા. વિભાજન પછી પણ કેટલાક લઘુમતી નેતાઓ આ વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવા માંગતા હતા. પટેલે તેનો સખત વિરોધ કર્યો અને દલીલ કરી કે લોકશાહીમાં તમામ નાગરિકો સમાન છે. તેમના પ્રયાસોથી 'સંયુક્ત મતદાર મંડળો' (Joint Electorates) ની વ્યવસ્થા સ્વીકારાઈ, જેણે રાષ્ટ્રીય એકતાને મજબૂત કરી.

૫.૨ સંપત્તિનો અધિકાર અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય

સરદાર પટેલ એક વાસ્તવવાદી હતા. જ્યારે બંધારણના મુસદ્દામાં 'જીવન, સ્વતંત્રતા અને સંપત્તિ' ને એક જ કલમમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે પટેલે સંપત્તિના અધિકારને અલગ તારવવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો.²¹ તેઓ જમીન સુધારણાના વિરોધી ન હતા, પરંતુ તેઓ માનતા હતા કે જમીનદારોને તેમની સંપત્તિ લેવા બદલ યોગ્ય વળતર મળવું જોઈએ. આ તેમનો કાયદાકીય અને ન્યાયપૂર્ણ અભિગમ દર્શાવે છે.

૬. આર્થિક રાષ્ટ્રવાદ: ઉત્પાદન પ્રથમ, વહેંચણી પછી

સરદાર પટેલના આર્થિક વિચારો પર ગાંધીજીના ગ્રામીણ અર્થતંત્ર અને આધુનિક ઔદ્યોગિકીકરણનો સુમેળ જોવા મળે છે. તેઓ એ સમયના પ્રચલિત સમાજવાદી નારાઓથી પ્રભાવિત ન હતા. તેમનું આર્થિક દર્શન વ્યવહારુ હતું.

૬.૧ રાષ્ટ્રીયકરણ વિરુદ્ધ ખાનગી ઉદ્યોગ સાહસિકતા

સરદાર પટેલ સ્પષ્ટપણે માનતા હતા કે "સંપત્તિનું સર્જન કર્યા વિના તેનું વિતરણ કરવું અશક્ય છે." તેમણે કહ્યું હતું કે સમાજવાદના પોકળ નારાઓથી દેશનો વિકાસ નહીં થાય.²² તેઓ રાષ્ટ્રીયકરણ (Nationalization) ના વિરોધી હતા અને માનતા હતા કે ઉદ્યોગો ચલાવવાનું કામ વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓનું છે, સરકારનું નહીં. તેમણે ઉદ્યોગપતિઓને ખાતરી આપી હતી કે જ્યાં સુધી તેઓ રાષ્ટ્રહિતમાં કામ કરશે ત્યાં સુધી સરકાર તેમના માર્ગમાં કોઈ અવરોધ ઊભો નહીં કરે.²³ આ વિચારધારા ૧૯૯૧ પછીના આર્થિક સુધારાઓ સાથે સુસંગત છે.

૬.૨ કૃષિ અને આત્મનિર્ભરતા

એક ખેડૂત નેતા તરીકે, પટેલ કૃષિ ઉત્પાદકતા વધારવા પર ભાર મૂકતા હતા. તેમણે કહ્યું હતું: "કરોડો હાથ જે બેકાર છે તેમને મશીનો દ્વારા રોજગારી આપી શકાશે નહીં." તેથી તેમણે કુટીર ઉદ્યોગો અને ગ્રામોદ્યોગોના વિકાસની હિમાયત કરી હતી, પરંતુ સાથે સાથે આધુનિક સૈન્ય અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર માટે ભારે ઉદ્યોગોની અનિવાર્યતા પણ સ્વીકારી હતી.²³ તેમનો મંત્ર હતો: "ઓછું ખર્ચો, વધુ બચાવો અને શક્ય તેટલું વધુ રોકાણ કરો."

૭. તુલનાત્મક પરિપ્રેક્ષ્ય: બિસ્માર્ક અને પટેલ

સરદાર પટેલની સરખામણી અવારનવાર જર્મનીનું એકીકરણ કરનાર ઓટ્ટો વોન બિસ્માર્ક (Otto von Bismarck) સાથે કરવામાં આવે છે. બંનેને 'લોખંડી પુરુષ' કહેવામાં આવે છે.

પરિમાણ	ઓટ્ટો વોન બિસ્માર્ક	સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
પદ્ધતિ	"લોહી અને લોખંડ" (Blood and Iron) - યુદ્ધ અને સૈન્ય શક્તિનો ઉપયોગ.	મુખ્યત્વે મુત્સદીગીરી, સમજાવટ અને નૈતિક દબાણ. સૈન્યનો ઉપયોગ માત્ર અપવાદરૂપ કિસ્સાઓમાં (હેંદરાબાદ, જૂનાગઢ).
પડકારનું કદ	ડઝનબંધ જર્મન રાજ્યોનું એકીકરણ. એક જ ભાષા અને સંસ્કૃતિ.	પડર અત્યંત વૈવિધ્યસભર રજવાડાઓ. અલગ અલગ ભાષાઓ, ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓ.
પરિણામ	જર્મન સામ્રાજ્યનું નિર્માણ (રાજાશાહી).	લોકશાહી પ્રજાસત્તાક ભારતનું નિર્માણ.

પટેલની સિદ્ધિ બિસ્માર્ક કરતા પણ વધુ વિકટ હતી કારણ કે તેમણે લોકશાહી મૂલ્યોની જાળવણી સાથે રક્તપાત વિના આ એકીકરણ સાધ્યું હતું.

૮. ૨૧મી સદીમાં સરદાર પટેલની પ્રસ્તુતતા

સરદાર પટેલના વિચારો આજે પણ ભારતના શાસન અને નીતિનિર્માણમાં પડઘાય છે.

૮.૧ જીએસટી (GST): આર્થિક એકીકરણ

વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ જીએસટી (Goods and Services Tax) ને સરદાર પટેલના રાજકીય એકીકરણના આર્થિક વિસ્તરણ તરીકે ગણાવ્યું છે. જેમ પટેલે ભૌગોલિક રીતે ભારતને એક કર્યું, તેમ જીએસટીએ 'વન નેશન, વન ટેક્સ, વન માર્કેટ' દ્વારા ભારતને આર્થિક રીતે એકસૂત્રમાં બાંધ્યું છે. આનાથી વેપારમાં સરળતા આવી છે અને પ્રાદેશિક અવરોધો દૂર થયા છે.

૮.૨ રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અને એકતા

વર્તમાન સમયમાં આંતરિક સુરક્ષાના પડકારો જેવા કે નક્સલવાદ અને આતંકવાદ સામે લડવા માટે પટેલની 'ઝીરો ટોલરન્સ' નીતિ પ્રેરણારૂપ છે. સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી (Statue of Unity) નું નિર્માણ અને ૩૧ ઓક્ટોબરને 'રાષ્ટ્રીય એકતા દિવસ' તરીકે ઉજવવાની પ્રથા પટેલના વારસાને જીવંત રાખે છે. કાશ્મીરમાં કલમ ૩૭૦ ની નાબૂદી એ પટેલના "સંપૂર્ણ એકીકરણ" ના અધૂરા કાર્યની પૂર્તિ ગણાય છે.

૯. નિષ્કર્ષ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન અને કાર્ય આધુનિક ભારતના પાયાના પથ્થર સમાન છે. તેમણે વિભાજન અને અરાજકતાના અંધકારમાંથી એક અખંડ, સશક્ત અને વહીવટી રીતે સક્ષમ રાષ્ટ્રનું સર્જન કર્યું. તેમનું યોગદાન માત્ર ભૌગોલિક નકશા પૂરતું સીમિત નથી; તેમણે ભારતીય લોકશાહીને એક મજબૂત વહીવટી માળખું (IAS) અને વ્યવહારુ આર્થિક દ્રષ્ટિકોણ આપ્યો.

રામચંદ્ર ગુહા જેવા ઇતિહાસકારો નોંધે છે કે નેહરુ અને પટેલ એકબીજાના પૂરક હતા. નેહરુ આદર્શવાદી હતા જે ભારતને વૈશ્વિક મંચ પર જોવા માંગતા હતા, જ્યારે પટેલ વાસ્તવવાદી હતા જે ભારતની જમીની હકીકતો અને સુરક્ષા પર કેન્દ્રિત હતા. આધુનિક ભારતનું અસ્તિત્વ આ બંને વિચારધારાઓના સંતુલન પર ટકેલું છે, પરંતુ કટોકટીના સમયે પટેલની નિર્ણાયકતા અને રાષ્ટ્રપ્રથમની ભાવના હંમેશા માર્ગદર્શક બની રહેશે.

સરદાર પટેલના શબ્દો આજે પણ દરેક ભારતીય માટે પ્રેરણારૂપ છે:

"આપણે આપણા દેશની, આપણા વારસાની અને આપણા ભવિષ્યની સુરક્ષા માટે એકજૂથ થઈને રહેવું જોઈએ. જાતિ, ધર્મ કે પ્રાંતના ભેદભાવો આપણને નબળા પાડશે. આપણી સાચી શક્તિ આપણી એકતામાં છે."

❖ REFERENCES

1. Integration Of Princely States: Sardar Patel's Legacy And The End Of An Era - PWOOnlyIAS, <https://pwoonlyias.com/ncert-notes/integration-of-princely-states/>
2. Political integration of India - Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Political_integration_of_India
3. Sardar Patel's Economic Ideas, <https://www.pib.gov.in/newsite/printrelease.aspx?relid=171911>
4. Sardar Patel & Integration of States - Indian National Congress, <https://inc.in/congress-sandesh/tribute/sardar-patel-and-integration-of-states>
5. The Making of a Nation: How Sardar Patel Integrated 562 Princely States - The Better India, <https://thebetterindia.com/124500/sardar-patel-vp-menon-integration-princely-states-india-independence/>
6. Fact Check: Was Sardar Patel as Opposed to Article 370 as Claimed? - The Quint, <https://www.thequint.com/news/webqoof/fact-check-was-sardar-patel-as-opposed-to-article-370-as-claimed>
7. Legacy of Unity: Sardar Patel's Contribution to India's Integration - Employment News, <https://employmentnews.gov.in/NewEmp/MoreContentNew.aspx?n=SpecialContent&k=110589>
8. The Vision That Forged a Nation: Sardar Patel and the Making of United India, <https://highlandpost.com/the-vision-that-forged-a-nation-sardar-patel-and-the-making-of-united-india/>
9. Sardar Patel was unimpressed with the slogans raised for socialism, and spoke often of the need for India to create wealth before debating over what to do with it, how to share it. Nationalisation he rejected completely; clear that industry ought to be the sole preserve of the business community. : r/IndiaSpeaks - Reddit, https://www.reddit.com/r/IndiaSpeaks/comments/mruxql/sardar_patel_was_unimpressed_with_the_slogans/
10. Unification, civil services, and census: How Sardar Vallabhbhai Patel shaped India, <https://timesofindia.indiatimes.com/india/unification-civil-services-and-census-how-sardar-vallabhbhai-patel-shaped-india/articleshow/124978848.cms>

11. Vallabhbhai Patel - Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Vallabhbhai_Patel
12. When Patel asked Nehru if he wanted to keep Kashmir or give it away - Awaz The Voice, <https://www.awazthevoice.in/heritage-news/when-patel-asked-nehru-if-he-wanted-to-keep-kashmir-or-give-it-away-43170.html>
13. Patel differed with Nehru on Kashmir, says PM Modi. Here are the facts - India Today, <https://www.indiatoday.in/india/story/sardar-vallabhbhai-patel-differ-with-jawaharlal-nehru-on-kashmir-pok-pm-modi-history-what-happened-facts-2731347-2025-05-27>
14. Sardar Patel wanted to unite entire Kashmir with India, Nehru did not allow it: PM Modi, <https://thenorthlines.com/sardar-patel-wanted-to-unite-entire-kashmir-with-india-nehru-did-not-allow-it-pm-modi/>

SHABDBRAHM